

YURT DIŐINDAKİ TÜRK İŞÇİ AİLELERİNİN KİMLİKLERİNİ KORUMADA DİNİN RÖLÜ

Arő. Gör. A. Vahap TAŐTAN

Bu çalışma, genel anlamda göç ile dindarlık arasındaki iliŐki-
yi, özel olarak da göç olgusuna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal de-
ėiŐme sürecinde, asimilasyonu önleme ve etnik kimliği muhafaza-
da dinin fonksiyonunu tesbite yöneliktir.

En önemli sosyal değişme belirleyicisi olan göçün boyutu, yurt
dışına Türk işçi göçü örneğinde olduğu gibi, tamamen farklı kül-
türlerin temasını içeriyorsa, bu durumda kimlik, asimilasyon, kül-
türleşme, uyum/uyumsuzluk ve yabancılaşma gibi kavramların
ön plana çıkarılması kaçınılmaz olur.

Biz burada, sadece asimilasyon ve kimlik kavramlarını ele
alıp, dinin birincisini engelleme ve ikincisini oluŐturmaktaeki fonk-
siyonunu kurumsal çerçevede ortaya koymaya çalışacağız.

I - Din ve Etnik Kimlik İliŐkisi :

Kısaca, sosyal ortamlarda, bir grup içindeki bireylerin isim
ve özellikleriyle kişisel olarak tanınması olarak ifade edilen kim-
lik kavramı, kendine özgü özellikleriyle diğer gruplardan ayrılan
bir cemaatin varlığını simgelemekle de etnik kimlik olarak kav-
ramlaştırılmaktadır (1).

Bu etnik kimliğin temelinde, duygusal baėlarla bağlı bir «AŐ-
kın akrabalık» hissi yatmaktadır (2) ki bu his, dinî duygularla
pekiŐtirildiėi zaman sağlam bir dayanışma unsuru olmaktadır.

Ayrıca, kimliğin yapısal ve kültürel olmak üzere iki boyutun-
dan bahsedilebilir. Geleneksel toplumlarda insanların kimliėinin
aile, akrabalık ilişkileri gibi yapısal bir dayanağı vardı. Modern

(1) Harold J. Abramson, «Migrants and Cultural Diversity : On Ethnicity
and Religion in Society», *Social Compass*, XXVI, 1979/1, s. 7.

(2) Abramson, 12.

toplumda ise, bu yapısal dayanak zayıflayıp, onun yerini kültürel değerlere bağlı bir kimlik yapısı almıştır (3). Kültürel unsurlara bağlı bir kimlik, nisbeten sabit olan bir yapıya bağlı kimlikten daha bulanık ve tanınması daha zor olan bir şeydir. İşte bu noktada, gerek yapısal kimlik zemininin kaybolmaya başladığı ülke kültürü (4), gerekse doğrudan içinde buldukları Batı kültürü arasında kalan işçilerimiz için dinin ön plana çıkması, göç ve din üzerine yapılan sosyolojik araştırmalarda da görüldüğü gibi, basit bir tesadüf değildir.

Dinler bir bakıma toplumların kendilerini tanıma ve tanıtmaya aracı olarak kavramlaştırılabilir. Toplumlar kendilerini tanıma ve tanıtmaya ihtiyacını ancak değişik toplumlar karşısında duyabilir ve karşılaştırma sonucu, kendi özelliklerinin bilincine varabilirler (5). Sosyoloji literatüründe, dinin değişmeden çok sağlamlaştırıcı, ayırmadan çok birleştirici ve farklılıktan ziyade bütünleştirici bir karektere sahip olduğu hemen hemen evrensel bir ilke olarak kaydedilmektedir (6). Bu evrensel formu içinde din, temel olarak değişmeyi engelleyici bir fonksiyon görmekte ve inananlara bir mensubiyet duygusu kazandırarak cemaat ruhunun oluşmasını sağlamaktadır (7).

Dinin temel işlevlerinden biri de asimilasyonu yavaşlatarak etnik kimliğin oluşmasını temin etmesidir. Göçmenlerin durumunda olduğu gibi, eğer din, düzen ve istikrar, sınır durumları muhafaza, psikolojik teselli ve yabancılaşmayı önleme gibi bir takım insani ihtiyaçlara bağlanırsa, o zaman «kimliğin kutsallaşması» olarak tanımlanabilir (8) ve daha çok bu yönüyle fonksiyon görür.

---

(3) Elisabeth Özdalga, «Türkiye'de İslamî Uyanış ve Radikalleşme Üzerine», *İslamî Araştırmalar*, C. 4, S. I, Ocak-1990, s. 58.

(4) Özdalga, 59.

(5) Baykan Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1981, s. 82.

(6) Hans Mol, «Some Thoughts about Dialectic between Religion and Change», *Conference International de Sociologie Religieuse*, Lille (Cedex) - 1975, s. 355.

(7) Won Moo Hurh - Kwang Chung Kim, «Religious Participation of Korean Immigrants in The United States», *Journal For The Scientific Study of Religion*, 1990, 29-1, s. 20.

(8) Hans Mol, «Theory and Data on the Religious Behaviour of Migrants», *Social Compass*, XXVI, 1979/1, s. 33.

Bu açıdan bakıldığında, birçok Türk anne ve babalar için İslam, bir parça vatan, bunu müslüman bir cemaat grubu üyesi olarak uygulama ise, yabancı çevreden biraz olsun korunma anlamına gelir. Yine onlar için İslam, içinde buldukları topluma karşı, kendini üstün göreceklere ve kendilerine güven duygusunu geliştirebilecekleri tek araçtır (9). Zira çoğulcu toplumlarda, bir dinin mensubu olmak kimliği belirleyen bir faktör olarak görülmektedir (10).

Din başlangıçta gurbette olmanın yarattığı yalnızlık ve tecrit edilmenin verdiği hüznü gidermeye yarar. Daha sonraları ise, aynı inancı paylaşan kimselerle birlikte ibadet eden cemaatin bir parçası olmak suretiyle kişiye her zaman katılabileceği bir grup çerçevesi hazırlar (11).

Böylece dinin kimlik teorisi göçmenler için bir referans çerçevesi oluşturur. Bu teori, göçmenlerin dini davranışları hakkındaki verilere de uymaktadır. Bir kere din, yabancı bir ortamda zor durumdaki bir etnik kültürün korunmasına dikkat çekmekte oluşturduğu cemaat yapısıyla da göçmenler için bir dayanışma merkezi haline gelmektedir. Dahası o, modern endüstri toplumlarının anomi denizinde gelenek, aidiyet ve değerler sistemine bağlı bir kültür adacığı oluşturmaktadır (12).

II - Din ve Asimilasyon :

Dış göç olayında görüldüğü gibi, farklı kültürlerle temas söz konusu olduğunda ilk akla gelen kavramlardan biri de asimilasyondur. Basit anlamıyla asimilasyon (benzeşme), kendi kültürüne yabancı bir kültür alanına girme ve yeni bir kültürün hayat tarzını tedrici olarak kabul etme ve böylece aynı kültüre ait olma süreci (13) olarak tanımlanabilir. Bu süreç iki ana evreden oluşur : Kültürel asimilasyon ve sosyal asimilasyon.

- (9) Klaus Gebauer, «Müslüman Öğrencilerin Alman Okullarındaki Din Eğitimi», *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)* Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara-1991, s. 82.
- (10) Jaak Billet, «Religion and the Institutionalization of Different Subculture», *Conference International de Sociologie Religieuse, Lille (Cedex)*, 1975, s. 349.
- (11) Nermin Abadan, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, D.P.T. Yay., Ankara-1964, s. 205.
- (12) Mol, *Social Compass*, 37.
- (13) Joseph P. Fitzpatrick, «The Importance of Community in the Process of Immigrant Assimilation», *The International Migration Review*, Vol. I, No: 1 (Fall, 1966), s. 5.

Kültürel asimilasyon, bir kültürün evrensel unsurları olarak kabul edilen ve bunlar olmadan kişinin içinde bulunduğu toplumda hiçbir faaliyette bulunamayacağı beklentiler, davranış kalıpları, normlar ve değerleri kabul etmekten ibarettir (14). İşçilerimiz için bu, kendi millî değer ve normları korumak kaydıyla, çalıştıkları toplumun kültürüne belirli oranda uymalarını sağlayan toplumsal bütünleşme süreci olarak değerlendirilebilir.

Sosyal ya da yapısal asimilasyon ise, kısaca, bütün sosyal aktivitelerde azınlık kültürün hakim kültür alanında kaybolması (15) demektir.

Göç ve din üzerine yapılan sosyolojik araştırmalarda, aşağı yukarı varılan ortak noktalardan biri de, dinin asimilasyonu engellediği ya da en azından yavaşlattığı noktasındadır. Bu bağlamda din, sosyal asimilasyona en somut bir örnek teşkil edebilecek olan yabancılarla evliliği büyük ölçüde engelleyerek aile bazında yabancı kültürle teması önlemektedir.

Buna paralel olarak, göçmenler arasında güçlü bir cemaatin varlığı, asimilasyon sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. İçinde yaşadıkları geniş toplumun diğer insanlarından farklı olarak bir davranış kalıbı ve hayat tarzı içinde olan bir grubu ifade eden cemaat kavramı, oluşturduğu ortak amaçlar, normlar ve anlamlar bütünlüğü ile grubun birliğini sağlayan ve grup üyelerine, ilişkilerinin farkında olmasını temin ederek, farklı bir grup bilinci aşıl原因 (16) bir gerçekliğe sahiptir.

Hemen hemen benzer kültürlerde bile, göç olayına bağlı olarak din (ve daha çok mezhepler), etnik kimliğin korunmasında önemli bir mekanizmaya sahiptir. Çünkü bu durumda etnik kimlik, farklı bir dine mensup olmaktan kaynaklanır. Böylece din, belli bir alt-kültürü ve etnik tarihi koruma görevini üstlenmiş olur (17).

(14) Fitzpatrick, 5.

(15) Fitzpatrick, 6.

(16) Fitzpatrick, 9.

(17) Philip M. Kayal, «Religion and Assimilation: Catholic Syrians in America», *The International Migration Review*, Vol. VII, No. 4 (Winter, 1973), s. 417.

Bunun bir ifadesi olarak göçmenler, içinde buldukları toplumda, sosyal ve kültürel yönden dışlanmış olmanın sonucu, hakim kültürden tecrit edilerek bir alt-kültür oluşturur ve bu çerçevede kendi dinî ve kültürel davranışlarını meydana getirirler (18). Bu alt kültür kavramı, göçmen cemaatinin dayanışmasının araştırılmasında ve cemaatin geniş toplumla olan ilişkilerinde önemli bir katkıya sahiptir. Çözülme ve kontrolde olduğu gibi, değişme ve çatışmalar bu sistem bağlamında analiz edilebilir. Bir alt-sistem olarak cemaat, aile ve din gibi aslı (birincil) gruplar etrafında odaklaşır (19).

III - Türk İşçi Aileleri ve Din :

1960 yılından sonra başlayan ve yurt içi göçün uluslararası bir uzantısı durumunda bulunan yurt dışına işçig öcü olayı, Türk işçilerinin büyük çoğunluğu için köylülükten sanayi işçiliğine bir dönüşüm sürecidir. Cemaat hayatından, endüstrileşmiş Batı toplumlarına mahsus cemiyet hayatına geçişi ifade eden bu süreç içinde farklı kültürler ve insanlar karşı karşıya geliyor, bu karşılaşma da birçok çatışma ve sorunları beraberinde getiriyor.

Bu sorunların başında şüphesiz ki, göçün kültürel boyutu ile ilgili olanlar gelmektedir. Ne var ki, gerek kültürel olaylara ampirik yaklaşımların henüz çok yetersiz kalması (20); gerekse G. Le Bras'ın da ifade ettiği gibi, dinî yaşayış konusunda sayısız faktörlerin işin içine karışması, onları her seferinde ayırdetmenin ve etkilerinin derecesini tam anlamıyla göz önüne sermenin imkansız oluşu (21), probleme yaklaşım açısından önümüze birtakım engeller çıkartmaktadır.

Bununla birlikte, başlıbaşına bir değişme faktörü olan göçün, diğer sosyal alanlarda olduğu gibi, dinî yaşayışı da etkileyeceği varsayımından hareketle konuyu ele almaya çalışacağız. Bunu yaparken de bir başlangıç çizgisi oluşturmakta yarar vardır.

(18) Albert Bastenier-Felice Dassetto, «Hypothèses pour une Analyse des Stratégies Religieuses au sein du Monde Migratoire en Europe», Social Compass, XXVI, 1979/1, s. 156.

(19) Fitzpatrick, 12.

(20) Bastenier-Dassetto, 146.

(21) Ünver Günay, «Modern Sanayi Toplumlarında Din-II», Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, s. 4, Kayseri-1987, s. 40.

Bir kere, işçilerimiz için göç, ilk zamanlar, kısa vadeli ve sadece para kazanma amacına yönelik bir olaydır. İkincisi bu göç hareketi, az gelişmiş ülkelerden, modern sanayi toplumlarına doğru gerçekleşmiştir. Başlangıçta bir kültür şoku ile karşı karşıya gelen işçiler için söz konusu edilebilecek bir yabancılaşma olayının, Türk işçilerinin büyük çoğunluğunun, dinî kültürel değer yargılarını perçinleyen gruplar halinde yaşamaları sayesinde büyük ölçüde önlendiği (22) söylenebilir.

Dinî davranışlar ise, ilk planda domuz eti yememe, oruç tutma gibi hususlar ve bayram namazlarını kılabilecekleri yerleri temin etme gibi, daha çok kolektif etkinliği olan alanlarda tezahür etmiş; ancak 70'li yıllarda, ailelerini yanlarına getirmeye başladıktan sonra çocukların eğitimi, dinî-kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılması meselesi ortaya çıkmıştır (23).

Bugün yurt dışında, aileleriyle birlikte 2.347.807 vatandaşımız bulunmakta olup (24), bunlardan 1.481.309'u ise Almanya'da yaşamaktadır (25). Bu yüzden Almanya ile ilgili değerlendirmeleri çalışmamıza esas almış bulunuyoruz.

Türk işçilerinin dinî ihtiyaçlarını karşılamak üzere, Diyanet İşleri Türk-İslâm Birliği (DİTİB) tarafından kurulan 700 civarında dernek ve bunların dışında faaliyet gösteren 350 kadar dini-etnik kuruluşlar mevcuttur (26). Bu bile göstermektedir ki, Almanya'da İslam artık birtakım problemleri ve politik uzantıları olan bir varlık sahası teşkil etmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, cemaat üyelerini bir araya getirerek grubun kimliğini kuvvetlendirmek, dayanışmayı artırmak ve gelenekleri korumak amacıyla yönelik bu tür kuruluşlar, kendi cemaati için fonksiyonel, geniş toplumla bütünleşme hususunda disfonksiyonel bir rol oynar (27).

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, göçmen grupların kimliklerini korumada din önemli bir katkıya sahiptir. Bununla birlikte,

(22) Abadan, 223.

(23) L'express'ten haber olarak nakleden: Cevdet Kaya, Zaman, 13 Nisan 1991, s. 12.

(24) Yurt Dışı İşçi Hizmetleri Raporu (1987), Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayınları (No:32), Ankara-1988, s. 1.

(25) Aynı Rapor, 3.

(26) Yabandaki Türkler, Röportaj: Doğan Uluç, Hürriyet, 20 Aralık 1989, s.2.

(27) Abadan, 205.

yine de para kazanmak, kazancını artırmak ve rahat bir yaşama ulaşmak gibi ferdin biyo-jenik motifini etkileyen faktörler önde gelmektedir (28). Bu nedenle hakim kültürün her alandaki kuşatıcı etkilerine karşı, işçilerimiz bir süre direnç gösteriyorlarsa da tamamiyle bir kültür adacığı olmanın imkansızlığı karşısında (29), bir grup giderek kendi toplumuna yabancılaşıp hakim kültür içinde eriyip giderken, bir diğer grup kendi kültürel değer ve kimliklerini koruyarak toplumda bir yer edinebilmenin mücadelesini vermektedir (30). Bu ikili durum, özellikle, ikinci kuşak dediğimiz kesim için daha da açık bir hal almaktadır.

Nitekim birinci kuşakta dini eğilimin artmasına karşılık, işçi çocuklarında dini değerlerde bir gerileme görülmektedir. Çocuğun, ailesinin sürekli denetimi altında bulunmaması, özellikle Almanya'da doğmuş olanların çeşitli şekillerde içinde büyüdükleri geniş topluma uyan normlar kazanması (31) böylece iki farklı kültürde yaşamaktan ve kültürler arası çelişkilerden en çok bu kesimin etkilendiğini (32) ortaya koymaktadır.

Genelde eğitim, geniş toplum kültürüne uymada önemli bir sosyalleşme kurumudur. Ancak bu, göçmen cemaati söz konusu olunca, sonuçta asimilasyona kadar varan bir süreç olarak düşünülebilir. Çocuğun, ebeveyninden farklı bir kültür ortamında sosyalleşmesi suretiyle eğitim, evde çocuk ve ana-baba arasında bir bölünmeye sebep olur ve böylece birinci kuşağın cemaat dayanışmasını altüst edebilir. Bu ise çocuğun dindarlaşma sürecine olumsuz yönde etkide bulunur.

Nitekim adet ve geleneklerini imkanlar ölçüsünde sürdürerek kültürel kimliklerini bilinçli olarak korumak ve özellikle İslam dininin gereklerini yerine getirmede büyük gayret içinde olan işçilerimiz (33), bugün ailelerinin parçalanması ve çocukların bir 'kayıp nesil' olması endişesiyle karşı karşıya bulunmaktadır.

(28) Orhan Türkdöğün, *Batı Almanya'da Köy Kalkınma Modelleri ve Türk İşçilerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, İstanbul-1977, s. 91.

(29) Türkdöğün, 91.

(30) Kadir Canatan, *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*, Endülüs yay., İstanbul-1990, s. 41.

(31) Türkdöğün, *İkinci Neslin Dramı-Avrupa'daki İşçilerimiz ve Çocukları*, İstanbul 1984, s. 113.

(32) Ayfut Barışık, «Dış Göçler ve İşçi Ailelerinin Uyum Sorunları», *I. Aile Şurası Bildirileri*, Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay., Ankara-1990, s. 228.

(33) Mahmut Tezcan, «Avustralya'daki Türkler ve Kültürel Kimlikleri Üzerine Bir Araştırma», *Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 21, s. 1-2, A. Ü. Eğitim Bilimleri Fak. Yay., Ankara-1988, s. 306.

Bu açıdan bakıldığında, Almanya'da yaşayan Türkler için İslam, çoğu zaman kendilerinin Türkiye'den getirdikleri aile düzenini korumada bir dayanak olma işlevine sahiptir. Zira bu işçiler, ailelerinin alışık oldukları düzeni yabancı bir çevrede sarsıntıya düşmüş görürler. Almanya'da geçerli norm ve değer tasavvurlarına uymamaktan doğan duygularını da «Benim daha üstün olan dinim, bana bunu yasak ettiği için Almanlar gibi davranmak istemiyorum» (34) diyerek yenmeye çalışırlar.

Böylelikle İslam, bu durumdan bizzat etkilenenlerin kendi kendilerini kavrayışları açısından çok büyük bir önem kazanmış olur. Bu kişiler arasında daha Türkiye'de iken dindar olanlar, çoğu zaman Almanya'ya geldikten sonra ibadeti daha da artırırlar. Bizzat bu kişisel tecrübeyi yaşamış olan anne ve babalar, çocuklarının da dinlerine daha sıkı bağlanmasına yardımcı olacak bir dini eğitim arzu ederler. Bu ana-babalar, çocukların dine sıkıca bağlanmasıyla Türk ve Alman değer tasavvurları arasındaki çelişkiye karşı dayanma gücü elde ederek Türk değer yargılarına sadık kalacaklarını (35) ve böylece kendi etnik kökenlerine bağlı müslüman kimliğini koruyacaklarını (36) kabul ederler.

Bir yönüyle bu kabulün bir ifadesi olan ve sayıları gittikçe artan camiler, genellikle artreman yerleri, toplantı ve sohbet salonları ve alışverişin yapıldığı bölümleriyle, sırf ibadet yerleri olmanın ötesinde birer kültür merkezleri olarak da hizmet vermektedir.

Bununla birlikte, Almanya'da hatta bütün Batı Avrupa'da, gerek kendi aralarında gerekse Türk resmi kuruluşlarıyla birtakım çelişkiler içinde olan dini-etnik gruplaşmaların işçiler arasında bir bölünmeye sebep olduğu söylenebilir. Fakat bu tür kuruluşlar aynı zamanda aslı ilişkileri geliştirerek üyeler arasında dayanışmayı sağlaması sebebiyle birer danışma grubu (referans grubu) olarak, ferdin sosyal hayatında etkili bir rol oynarlar.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, asimilasyonu önlemede, etnik kimliğin oluşması ve korunmasında önemli bir katkıya sahip olan

(34) Rotraud Wielandt, «Federal Almanya'da İslami Dindersinin Çerçeve Koşulları», **Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara-1991, s. 41.

(35) Wielandt, 41.

(36) Canatan, 36.

din, özellikle birinci kuşak Türk işçilerin büyük çoğunluğu için de aynı işlevini sürdürmektedir. Buna karşılık, tamamen yabancı bir kültür ortamında doğup büyüyen çocukların durumu hakkında, bu safhada kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Öyle görülüyor ki, çocukta dinî inanç sisteminin gelişmesi, çoğunlukla ana-babanın sağ duyusuna terkedilmiş gibidir (37). Bu sağduyu, resmî görevliler tarafından verilen dindersi çerçevesiyle birleşince, çocukların ve gençlerin hem geniş topluma uymada hem de kimliklerini korumada, olumlu bir gelişme olarak görülebilir.

(37) Türkdogan, İkinci Neslin Dramı, 114.

K A Y N A K L A R

- Abadan, Nermin, *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, D.P.T. Yayını, Ankara-1964.
- Abramson, Harold J., «Migrants and Cultural Diversity: On Ethnicity and Religion in Society», *Social Compass*, XXVI, 1979/1.
- Barışık, Ayfut, «Dış Göçler ve İşçi Ailelerinin Uyum Sorunları», *I. Aile Şurası Bildirileri*, Başbakanlık Aile Kurumu Başkanlığı Yay., Ankara-1990.
- Bastienier, Albert-Felice Dassetto, «Hypothèses pour une Analyse des Stratégies Religieuses au sein du Monde Migratoire en Europe», *Social Compass*, XXVI, 1979/1.
- Billet, Jaak, «Religion and the Institutionalization of Different Subculture», *Conference International de Sociologie Religieuse*, Lille (Cedex), 1975.
- Canatan, Kadir, *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*, Endülüs Yay., İstanbul-1990, *L'Express»Le Ramadan vu d'en France*, Haber: Cevdet Kaya, *Zaman*, 13 Nisan 1991.
- Fitzpatrick, Joseph P., «The Importance of Community in the Process of Immigrant Assimilation», *The International Migration Review*, Vol. I, No. 1 (Fall 1966).
- Gebauer, Klaus, «Müslüman Öğrencilerin Alman Okullarındaki Din Eğitimi», *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara-1991.
- Günay, Ünver, «Modern Sanayi Toplumlarda Din-II», *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 4, Kayseri-1987.
- Hurh, Won Moo-Kwang Chung Kim, «Religious Participation of Korean Immigrants in The United States», *Journal For The Scientific Study of Religion*, 1990, 29-1.

- Kayal, Philip M., «Religion and Assimilation: Catholic Syrians in America»,
The International Migration Review, Vol .VII, No. 4 (Winter 1973).
- Mol, Hans, «Theory and Data on the Religious Behaviour of Migrants»,
Social Compass, XXVI, 1979/1.
- Mol, Hans, «Some Thoughts about Dialectic between Religion and Change»,
Conference International de Sociologie Religieuse, Lille (Cedex), 1975.
- Özdalga, Elisabeth, «Türkiye'de İslamî Uyanış ve Radikalleşme Üzerine»,
İslamî Araştırmalar, C. 4, s. 1, Ocak-1990.
- Sezer, Baykan, **Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı**, İ.Ü.E.F. Yay., İst. 1981.
- Tezcan, Mahmut, «Avusturalya'daki Türkler ve Kültürel Kimlikleri Üzerine
Bir Araştırma», **Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, c. 21, s. 1-2, A.Ü. Eği-
tim Bilimleri, Fakültesi Yay., Ankara-1988.
- Türkdoğan, Orhan, **Batı Almanya'da Köy Kalkınma Modelleri ve Türk İşçi-
lerinin Sosyo-ekonomik Yapısı**, 2. Baskı, İstanbul-1977.
- , **İkinci Neslin Dramı-Avrupa'daki İşçilerimiz ve Çocukları**,
Orkun Yay., İstanbul-1984.
- Uluç, Doğan, «Yabandaki Türkler», **Hürriyet**, 20 Aralık 1989.
- Wielandt, R., «Federal Almanya'da İslamî Dindersinin Çerçeve Koşulları»,
Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri (8-10 Nisan 1988), Diyanet İş-
leri Başkanlığı Yayını, Ankara-1991.
- Yurt Dışı İşçi Hizmetleri Raporu (1987)**, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakan-
lığı Yayını, (No: 32), Ankara-1988.